

Ірина БЕРМЕС,
orcid.org/0000-0001-5752-9878
доктор мистецтвознавства, професор,
завідувачка кафедри вокально-хорового, образотворчого та хореографічного мистецтва
Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка
(Дрогобич, Львівська область, Україна) irunabermes@ukr.net

ДО ПИТАННЯ ПРО ТЕОРЕТИЧНЕ ОСМИСЛЕННЯ ПРОБЛЕМ ХОРОЗНАВСТВА

Хорознавство – галузь науки про один із найскладніших виконавських колективів – хор. У просторі української культури саме цей колектив завжди займав особливе місце, беручи участь у відзначенні знаменних дат у житті народу, підносячи його національну свідомість чи виконуючи просвітницьку функцію. Сьогодні хоровий колектив є вельми поширеним, затребуваним і актуальним як «інструмент» міжособистісної взаємодії, збереження і передачі музичної інформації, ментальних рис виконавців. Хор виконує важливі соціокультурні функції, відтворюючи як моделі минулого, так і створюючи нові, зумовлені потребами сучасності.

Українське хорове мистецтво на сучасному етапі має значні досягнення, передусім завдяки творчій діяльності провідних хорових колективів, які репрезентують взірці української та західноєвропейської хорової літератури на високому рівні. Хорове мистецтво сьогодні – це цілісна система, в якій тісно взаємодіють такі його складові: творчість, виконавство, педагогіка. Втім, хорознавча наука не може охопити кожен з них, бо предметом її вивчення є хор і методика роботи з хором. Однак це не тільки усталені знання, методи опанування елементів вокально-хорової техніки й органіки. Це значно ширший спектр питань, пов'язаних із сучасним станом виконавства, театралізацією хорової музики, перформансом, складною музичною мовою і сучасною технікою хорового письма. Це також і художньо-образний зміст хорових творів, що віддзеркалюється у репертуарі, водночас відповідає нинішньому історичному моменту, соціокультурній ситуації у державі.

Сьогодні українська хорознавча наука децю призупинила свій поступ і видається, що українські диригенти почасти випереджають вчених у репрезентації нових методів роботи з хором. Тому мета статті полягає у розкритті головних аспектів хорознавства, актуалізації напрацювань українських науковців у цій сфері музикознавства. Наголошено, що хорознавство як наука потребує осягнення новаторських підходів як у теоретичній, так і практичній площині.

Ключові слова: хорознавство, хор, вокально-хорова техніка, методика роботи з хором, теорія, практика.

Iryna BERMES,
orcid.org/0000-0001-5752-9878
PhD hab. in Arts, Professor,
Head of Department of Vocal and Choral, Choreographic and Visual Arts
Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University
(Drohobych, Lviv region, Ukraine) irunabermes@ukr.net

ON THE QUESTION OF THEORETICAL COMPREHENSION OF THE PROBLEMS OF CHORAL STUDIES

Choral studies is a branch of science about one of the most complex performing groups – the choir. In the space of Ukrainian culture this particular group has always occupied a special place, participating in the celebration of significant dates in the life of the people, raising their national consciousness, or performing an educational function. Today the choir is very common, popular and relevant as an «instrument» of interpersonal interaction, preservation and transmission of musical information, mental traits of performers. The choir performs important socio-cultural functions, reproducing both the models of the past and creating new ones, driven by the needs of the present.

At the present stage, Ukrainian choral art has made significant achievements, primarily due to the creative activity of leading choirs that represent examples of Ukrainian and Western European choral literature at a high level. Today, choral art is a holistic system in which the following components closely interact: creativity, performance, and pedagogy. However, choral studies cannot cover each of them, because the subject of its study is the choir and the methodology of working with the choir. However, it is not only the established knowledge and methods of mastering the elements of vocal and choral technique and organics. This is a much wider range of issues related to the current state of performance, theatricalization of choral music, performance, complex musical language and modern technique of choral writing. This is also the artistic and figurative content of choral works, which is reflected in the repertoire, while at the same time corresponding to the current historical moment and the socio-cultural situation in the country.

Today Ukrainian choral studies have somewhat suspended their progress, and it seems that Ukrainian conductors are partly ahead of scholars in presenting new methods of working with the choir. Therefore the purpose of the article is to reveal the main aspects of choral studies and to actualize the achievements of Ukrainian scholars in this field of musicology. It is emphasized that chorology as a science requires the comprehension of innovative approaches in both theoretical and practical terms.

Key words: choral studies, choir, vocal and choral technique, methods of working with choir, theory, practice.

Постановка проблеми. Незважаючи на те, що хорове виконавство впродовж століть успішно побутувало та розвивалося в українському ареалі, українські науковці не так часто зверталися до висвітлення питань хорознавчої науки. Причиною, ймовірно, була поява праць зарубіжних учених ще у кінці 40-х років ХХ ст., якими послуговувалися хормейстери (передусім «Хор і керування ним» П. Чеснокова). Втім, у розвитку хорознавства спостерігаються неоднорідні та суперечливі тенденції. З одного боку, нагромадилася нова хорова література зі значно ускладненою музичною мовою, створюються нові форми камерного хорового музикування, з'являються нові синтетичні хорові жанри. З іншого, – помітно скоротилося число професійних, якнайбільше аматорських хорів, відбувся відтік високопрофесійних кадрів через війну в Україні. Щоби зберегти високе реноме українських колективів, хорового виконавства в Україні та світі, варто і надалі дбати про підготовку фахових хормейстерських кадрів у закладах освіти II–IV рівнів акредитації та приділяти більше уваги хорознавчій науці, зокрема, проблемам її історії, теорії та практики, відповідно, – зосередження уваги науковців не тільки на теоретичних, а і методичних аспектах хорової справи.

Аналіз досліджень і публікацій. У статті здійснено аналіз теоретичних вимірів хорознавчої науки, покликаючись на праці українських науковців упродовж другої половини ХХ – початку ХХІ століть. Це одне з перших досліджень К. Пігрова, яким тривалий час послуговувалися керівники хорових колективів, праці сучасних музикознавців А. Лашенка (Лашенко, 1989), Н. Белік-Золотарьової (Белік-Золотарьова, 2010: 11–18 & 2018: 150–156), Ю. Іванової (Іванова, 2015: 291–300) і хормейстерів-практиків, зокрема Ж. Володченко, Т. Смирнової, О. Коломоєць, Н. Дем'яно, В. Доронюка і Ж. Зваричук (Доронюк & Зваричук: 2008), Л. Костенко і Л. Шумської та інших, так само дисертаційні дослідження Є. Бондар (Боднар, 2005), Ю. Мостової (Мостова, 2003), в яких підіймаються проблеми хорової творчості та виконавства на сучасному етапі.

Мета статті полягає у розкритті головних аспектів хорознавства, актуалізації напрацювань українських науковців у цій сфері музикознавства.

Виклад основного матеріалу. «Хорознавство» як навчальна дисципліна включає три складові, нерозривно пов'язані між собою: історію європейського й українського хорового мистецтва; теоретичні основи науки про хор (елементи вокально-хорової техніки й органіки), психофізіологічний механізм співочого процесу (теорія хорового співу); методику та практику роботи з хором. Саме ці питання вельми часто опиняються у полі зору науковців.

Перші напрацювання українських хормейстерів з'явилися щойно у 50-х роках ХХ ст. Так, 1956 р. було надруковано працю К. Пігрова «Керування хором», у якій автор узагальнив власний практичний хормейстерський досвід. К. Пігров окреслив завдання керівника хорового колективу, виокремив критерії, які є важливими для досягнення вокально-хорової техніки, хорової звучності – ансамблю, строю, нюансування і застосування їх у практичній роботі. Багаторічна праця К. Пігрова з хоровими колективами дозволила митцю сформулювати своє «бачення» теорії хорознавства та методики роботи з хором. Праця «Керування хором» перевидавалася у 1962, 1964 рр., головні її положення залишаються актуальними ще й сьогодні, незважаючи на те, що хорове виконавство досягло висот, а сучасний слухач вимагає нових творчих підходів до озвучення хорових опусів.

Певне пожвавлення до хорознавства як науки про хор виявляємо у період незалежності Української держави. Першою «ластівкою» став навчальний посібник «Основи хорознавства» Ж. Володченко, надрукований у Ніжині 1999 р. Авторка акцентує увагу на теоретичних основах хорового мистецтва, які узагальнюють багатовікову виконавську практику. Природно, що саме теоретичні положення хорознавства повинні тісно переплітатися з практичними формами спрямованими на визначення необхідних методів і прийомів роботи з хором.

2000 р. вийшов друком навчальний посібник «Хорознавство (історія, теорія, методика)» авторства Т. Смирнової, що перевидавався у 2004 та 2018 рр. Тут вперше представлено короткий історичний екскурс розвитку хорової культури України (X–XX століть). Спорадично відображено народну хорову творчість, церковний хоро-

вий спів, творчість представників «золотої доби» української музики; вокально-хорову освіту у навчальних закладах різного типу у Х–XVIII ст.; хорове виконавство, хорову творчість українських композиторів другої половини XIX–XX ст. На жаль, майже випущено з уваги піднесення хорової справи у Східній Галичині: творчість представників «перемиської» композиторської школи, діяльність численних аматорських хорових колективів, адже саме тут у першій третині XX ст. хоровий рух досягнув свого апогею.

У першому модулі «Етапи розвитку хорової культури» лаконічно викладено особливості розвитку хорового мистецтва та освіти в європейському просторі.

У модулях 2 і 3 («Теоретичні основи хорового виконання», «Методичні основи хорового виконання») вміщено матеріали про вокальну організацію хору, анатоμο-фізіологічні особливості голосового апарату, формування ансамблю, строю, дикції, динаміки; практичні та теоретичні методи засвоєння хорової партитури тощо.

2001 р. побачив світ навчальний посібник «Хорознавство» О. Коломоєць, в якому висвітлено такі теми: будова голосового апарату, елементи вокальної техніки, хорової звучності, класифікація співочих голосів, етапи роботи над хоровим твором. Авторка не оминула увагою й особливості дитячих голосів, проблеми організації та діяльності різних типів хорів, зокрема і дитячого.

2019 р. О. Коломоєць опублікувала навчальний посібник «Стисле хорознавство», до якого ввійшли 3 розділи. У першому увагу присвячено дефініції «хор» і співочим голосам, будові голосового апарату і дитячому хору, елементам хорової звучності; у другому – практичному застосуванню знань у класі хорового диригування; у третьому – етапам роботи над хоровим твором. У першому розділі роботи здійснено короткий екскурс в історію хорового мистецтва (X–XVII ст.), однак, ці відомості є неповними і торкаються питання його розвитку в російському середовищі, минаючи чимало важливих етапів становлення цього виду мистецтва саме в українському ареалі як найбільш затребуваного та репрезентаційного виду виконавства.

Навчальний посібник Н. Дем'яно «Основи хорознавства і методики роботи з хором» побачив світ 2004 р. у видавництві Полтавського державного педагогічного університету ім. В. Короленка. Дбаючи про підкріплення теоретичних напрацювань та практичних порад, Н. Дем'яно 2007 р. видала методичні матеріали до курсу «Хорознавство і хорове аранжування», в змістових модулях

яких знаходимо такі теми: «Етапи розвитку хорового мистецтва», «Художньо-виконавські особливості хорового співу», «Характеристика співацьких голосів і хорових партій», «Дитячий голос та його охорона», «Основні елементи вокально-хорової техніки», «Методика роботи над співочим диханням», «Методика роботи над звукоутворенням», «Методика роботи над дикцією». Кожен із модулів включає такі складові: питання для обговорення, практичні завдання та список літератури.

Дидактичні матеріали «Хорознавство та методика роботи з хором» для студентів вищих навчальних закладів культури і мистецтв I–II рівнів акредитації, укладені З. Таранник, побачили світ 2007 р. Тут подано коротку інформацію про типи і види хорів, природу співочого голосу, класифікацію співочих голосів, окремі елементи хорової техніки та хорової звучності, проте акцент зроблено на народні хори. У 2008 р. В. Доронюк і Ж. Зваричук підготували навчальний посібник «Шкільне хорознавство», маючи своєю метою розробити та систематизувати «матеріал, що стосується організації і роботи з хоровими колективами школярів» (Доронюк, Зваричук, 2008: 6). Відповідно, тут ідеться про формування вокальних навичок у хорах різних вікових категорій (молодшого, середнього та старшого), проблеми, які можуть виникнути у процесі роботи з цими колективами, охорону дитячих голосів, їхні вокальні характеристики, формування навичок вокальної техніки тощо. 2010 р. Є. Плющик, В. Омельченко, В. Федорченко – викладачі Житомирського державного університету ім. Івана Франка – видали «Лекції з курсу “Хорознавство”». Головні питання, як-от будова голосового апарату, формування дитячого голосу, хоровий ансамбль, стрій і ін. отримали не тільки теоретичне обґрунтування, а й рекомендовані практичні вправи для засвоєння окремих елементів хорової техніки та хорової звучності.

У 2013 р. Л. Костенко та Л. Шумська уклали навчальний посібник «Хрестоматія з хорознавства» до п'яти розділів якого внесли найбільш суттєві фрагменти з праць відомих українських і зарубіжних учених, хормейстерів, що розкривають сутність вчення про хор (А. Лашенка, А. Мархлевського, Н. Белік-Золотарьової, В. Рожка, О. Бенч і ін.), вокальну культуру хорового колективу (В. Михайлець, А. Мархлевського, Ю. Юцевича, О. Коломоєць та ін.), елементи хорової звучності (К. Пігрова, Г. Дмитревського, В. Живова, Л. Ятло та ін.), проблеми аналізу хорових партитур (В. Доронюк, Ж. Зваричук, П. Левандо, В. Соколова та ін.), методичні та

організаційні засади хормейстерської діяльності (О. Бенч, І. Шатової, Я. Медина, Л. Байди, Є. Білявського, Л. Костенко, Л. Шумської та ін.). Тут розміщено цікаві рефлексії музикознавців, керівників хорових колективів, досвід яких дозволив акцентувати на важливі аспекти хорознавства, зокрема теоретичні, практичні, методичні, задля глибшого пізнання феномену «хор» і його не до кінця розкриті резерви.

О. Сбітнева є авторкою методичних рекомендацій «Хорознавство» (2017), які мають «сприяти оволодінню студентами засобами, формами і методами педагогічної роботи над шкільним вокально-хоровим репертуаром дітей різного шкільного віку» (Сбітнева, 2017: 5). Відповідно до мети, лаконічно подано зміст лекційних і практичних занять, рекомендовану літературу до кожної теми, запропоновано питання для колоквиуму та самоперевірки. Тут уперше акцентовано на історію становлення та розвитку почасті європейського, головно українського хорового мистецтва, творчість українських композиторів для дітей.

У 2018 р., методичні рекомендації для вивчення, організації самостійної роботи студентів та практичних модулів до дисципліни «Хорознавство» уклала Ж. Зваричук, в яких розміщено «теоретичні положення щодо історії розвитку хорового виконавства, проблеми вокально-хорової техніки (хоровий стрій, ансамбль, співацьке дихання, дикція, звукоутворення), традиційні положення методики та практики роботи хорового колективу» (Зваричук, 2018: 2).

Навчальний посібник «Хорознавство з методикою викладання» було видано викладачами Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки В. Гаврилюк, О. Марачем, В. Мойсіюком, С. Панасюк (2018). П'ять розділів послідовно розкривають ключові теми хорознавства: поняття про хор і його художньо-виконавські можливості; класифікація співочих голосів; будова голосового апарату; методика роботи над елементами вокально-хорової техніки (дихання, звукоутворення, артикуляція); елементи хорової звучності, зокрема ансамбль.

І. Апалькова надрукувала посібники «Хорознавчий лексикон» (2011) та «Довідник хормейстера» (2020). Так, «Довідник хормейстера» «адресований молодим музикантам, фахівцям культурно-просвітницького напрямку, широкому колу любителів музики...» (Денисенко, 2020: 3). М. Денисенко (Сапмаз) наголошує, що його вирізняє «компактний виклад матеріалу, заглибленість у предмет – секрети хормейстерської праці у

роботі з самодіяльним (аматорським) хором – охоплює різноманітні аспекти фахової діяльності...» (Денисенко, 2020: 3). І. Апалькова висвітлює такі питання: організаційні заходи та методику створення хорового колективу, методику проведення репетиції, репертуар та концертну діяльність хору тощо. Тільки у двох останніх розділах «Диригент, партитура, хор» і «Специфіка академічного, українського народного виконавства, естрадного співу та різновиди народно-виконавських манер» авторка вміщує «словник» фахових понять, необхідних хормейстеру у роботі з колективом.

Спорадично питання хорознавства висвітлюють науковці, хорові диригенти. Так, 1989 р. у видавництві «Музична Україна» побачила світ монографія А. Лашенка «Хорова культура: аспекти вивчення і розвитку». Автор ставив своїм завданням «подолання глибоко вкорінених уявлень про хорознавство як суто прикладну галузь знань і постановку питання про розробку теорії хорової культури на основі комплексного аналізу з позицій загальної теорії культури та з урахуванням специфіки близьких до хорознавства мистецтвознавчих наук» (Лашенко, 1989: 4). Окрім історії хорознавства, хорових шкіл, учений акцентує увагу на хорові виконавські напрямки, інтонування у хорі й організацію хорової справи. Наприкінці монографії А. Лашенко робить висновок, що «хорова діяльність недостатньо підкріплена науково-дослідницькою роботою, котра є одним із нерозкритих резервів інтенсифікації хорового руху» (Лашенко, 1989: 129).

Цікаві думки щодо шляхів розвитку хорознавчої науки висловлюють українські вчені. Так, Ю. Іванова у статті «Шляхи вивчення хорознавства» наголошує, що на сучасному етапі ця навчальна дисципліна «гостро потребує узагальнень, логічно вибудованої наукової системи, що має сукупність понять, теорій, гіпотез, законів та інших форм, які закріплені у мові» (Іванова, 2015: 291). Дослідниця вважає, що системний підхід до хорознавства повинен включати «не тільки методичні засади роботи з хором, а й історичні, теоретичні, філософські, соціальні передпосилки» (Іванова, 2015: 291). Ю. Іванова слушно висновує, що сьогодні хорознавство повинно охоплювати значно ширші горизонти, розвиваючись: «у річищі загальнонаукових прагнень як складова розгалуженої системи не тільки музичних, а й загальногуманітарних наук (філософія, історія, соціологія, психологія та ін.)» (Іванова, 2015: 298).

На думку Н. Белік-Золотарьової, «хорознавство як самостійна наукова галузь в той же час є й складовою музикознавства як розгалуженої

системи наук про музику» (Белік-Золотарьова, 2010: 12). Вчена позиціонує хорознавство як інтегроване «сутність якого полягає у взаємодії історичного, теоретичного і виконавського хорознавства» (Белік-Золотарьова, 2010: 12).

У статті «Етапи розвитку українського хорознавства» Н. Белік-Золотарьова вирізняє хорознавство як багаторівневу структуру, до якої входять 5 складових: «... історія та теорія композиторської хорової творчості; ... історія та теорія хорового виконавства, психологія хорового виконавства; ...диригентсько-хорова педагогіка; ...соціологія хорової культури; ...менеджмент хорової культури» (Белік-Золотарьова, 2018: 155).

Актуальні питання хорознавчої науки піднімаються й у дисертаційних дослідженнях. Так, сучасним напрямком хорового мистецтва є театралізація, елементи якої стрімко проникають у хорову музику. Це природно, оскільки і в історії розвитку хорового співу, і у його естетиці є низка чинників, які привертають увагу до театралізації (згадаймо, принаймні, давньогрецький театр чи українську фольклорну традицію). Питання театралізації у хоровому жанрі підіймається у роботі Ю. Мостової «Театралізація хорових творів як метод художньої інтерпретації». Дослідниця виокремлює фактори актуалізації цього явища в українському музичному середовищі: «еволюція музичного сприймання аудиторії, посилення контактів з іншими видами мистецтв (синтез) та відродженням давніх первісних форм виконавства, особливо у фольклорній та неофольклорній традиціях (неосинкретизм)» (Мостова, 2003: 15).

Поява дисертації Є. Бондар «Надекспресивне інтонування в контексті сучасної хорової творчості» зумовлена необхідністю «теоретичного, науково-методичного та практичного осмислення питань про створення, виконання і сприйняття новітніх засобів виразності, а також пов'язану з цим специфіку інтонування». Адже на зламі XX – XXI століть з'явилося чимало хорових композицій «з новітніми засобами виразності, з

оновленою експресією творів музичного мистецтва» (Бондар, 2005: 1).

Висновки. В умовах сучасного «інформаційного вибуху» помітним є розрив між теоретичною частиною хорознавства і потребами виконавської практики. Автономія теоретичного курсу, наповнення його матеріалом, який не завжди затребуваний у виконавській практиці хорових колективів, вимагає створення комплексних курсів на основі взаємодії з музикознавчим циклом.

Сучасна хорова педагогіка зберегла спадкоємність у виконавських прийомах і методах роботи з хором, які склалися ще у другій половині XX ст. Проте на початку XXI ст. змінилися вимоги слухацької аудиторії, шеренги хорових диригентів поповнили молоді амбітні кадри, змінився контингент співаків, врешті, – хорове композиторське письмо, комунікативно-жанрові виміри українського хорового мистецтва.

Видається, що настав час переглянути усталені канони у хоровій освіті, щоб подолати шаблонні шляхи формування професійних рис сучасного хормейстера, виявити «вузькі» місця та запропонувати шляхи їх подолання. І у цьому контексті вельми важливою є хорознавча наука – теоретичні аспекти якої з урахуванням вимог сучасності повинні стати підґрунтям для їх успішного втілення у виконавській практиці.

Отже, хорознавство сьогодні вимагає комплексного підходу до науки про хор, керування хором на теоретичному та методичному рівнях. Проаналізувавши праці українських хормейстерів, можемо відзначити, що, незважаючи на відмінності у розкритті основних теоретичних положень науки про хор, можна знайти загальні спільні риси у положеннях про елементи вокально-хорової техніки та хорової звучності, які ґрунтуються на працях зарубіжних учених. Разом із тим, констатуємо, що загальні поняття хорознавчої науки треба уніфікувати, ретельно систематизувати для спільного використання у навчальному процесі музичних навчальних закладів II–IV рівнів акредитації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Апалькова І. Довідник хормейстера. Канів: Склянка Часу/Zeitglas, 2020. 94 с.
2. Белік-Золотарева Н. Этапы развития украинского хороведения. *Питання мистецтвознавства, етнології і фольклористики*. Мінск: «Права і економіка», 2018. Вып. 24. С. 150–156.
3. Белік-Золотарьова Н. А Оперно-хорова творчість як категорія сучасного вітчизняного хорознавства. *Традиції та новації у вищій архітектурно-художній освіті*. Харків, 2010. Вип. 3. С. 11–18.
4. Бондар Є. Надекспресивне інтонування в контексті сучасної хорової творчості: автореф. дис. ... канд. мист.: 17.00.03. Одеса, 2005. 16 с.
5. Денисенко М. (Сапмаз). Передмова. *Апалькова І. Довідник хормейстера*. Канів: Склянка Часу/Zeitglas, 2020. С. 3–5.
6. Доронюк В., Зваричук Ж. Шкільне хорознавство. Івано-Франківськ: ПНУ, 2008. 336 с.
7. Зваричук Ж. Методичні рекомендації для вивчення, організації самостійної роботи студентів з дисципліни «Хорознавство». Івано-Франківськ, 2018. 51 с.

8. Іванова Ю. Шляхи вивчення хорознавства. *Проблеми взаємодії мистецтва, педагогіки та теорії практики освіти*. Харків: Видавництво ТОВ «С. А. М.», 2015. Вип. 43. С. 291–300.
9. Лащенко А. Хоровая культура: аспекты изучения и развития. Київ: Муз. Україна, 1989. 134 с.
10. Мостова Ю. Театралізація хорових творів як метод художньої інтерпретації : автореф. дис. ... канд. мистецтвозн.: спец.: 17.00.01 «Теорія та історія культури». Харків, 2003. 20 с.
11. Сбітнієва О. Хорознавство. Старобільськ, 2017. 86 с.

REFERENCES

1. Apalkova, I. (2020). *Dovidnyk khormeistera* [Choirmaster's Handbook]. Kaniv: Sklianka Chasu/Zeitglas. 94 s. [in Ukrainian].
2. Belyk-Zolotaryova, N. (2018). *Etapy razvytyia ukraynskoho khorovedenyia* [Stages of development of Ukrainian choral studies]. *Pytannia mystetstvoznavstva, etnologii i folklorystyky*. Vyp. 24. Pp. 150–156 [in Belarus].
3. Belyk-Zolotaryova, N. (2010). *Operno-khorova tvorchist yak katehoriia suchasnoho vitchyznianoho khoroznavstva* [Opera and choral creativity as a category of modern domestic choral studies]. *Tradytsii ta novatsii u vyshchii arkhitekturno-khudozhnii osviti*. Vyp 3. Pp. 11–18 [in Ukrainian].
4. Bondar, E. (2005). *Nadekspresyivne intonuvannia v konteksti suchasnoi khorovoi tvorchosti* [Overexpressive intonation in the context of modern choral work]: *avtoref. dys. ... kand. myst.: 17.00.03*. Odesa. 16 s. [in Ukrainian].
5. Denysenko, M. (Sapmaz) (2020). *Peredmova* [Preface]. *Dovidnyk khormeistera*. Kaniv. Pp. 3–5 [in Ukrainian].
6. Doroniuk, V. & Zvarychuk, Zh. (2008). *Shkilne khoroznavstvo* [School Horology]. Ivano-Frankivsk. 336 s. [in Ukrainian].
7. Zvarychuk, Zh. (2018). *Metodychni rekomendatsii dlia vyvchennia, orhanizatsii samostiinoi roboty studentiv z dystsypliny «Khoroznavstvo»* [Methodological recommendations for studying and organizing independent work of students in the discipline «Choirology»]. Ivano-Frankivsk. 51 s. [in Ukrainian].
8. Ivanova, Yu. (2015). *Shliakhy vyvchennia khoroznavstva* [Ways of studying Horology]. *Problemy vzaiemodii mystetstva, pedahohiky ta teorii praktyky osvity*. Vyp. 43. Pp. 291–300 [in Ukrainian].
9. Lashchenko, A. (1989). *Horovaya kultura: aspekty izucheniya i razvitiya* [Lashchenko A. Choral culture: aspects of study and development]. Kyiv: Muzychna Ukrayina. 136 s. [in Ukrainian].
10. Mostova, Yu. (2003). *Teatralizatsiia khorovykh tvoriv yak metod khudozhnoi interpretatsii* [Theatricalization of choral works as a method of artistic interpretation]: *avtoref. dys. ... kand. mystetstvozn.: spets.: 17.00.01 «Teoriia ta istoriia kultury»*. Kharkiv. 20 s. [in Ukrainian].
11. Sbitnieva, O. (2017). *Khoroznavstvo* [Chorology]. Starobilsk. 86 s. [in Ukrainian].